

De vrije markt: een neoliberale utopie?

Hans Achterhuis

De utopie van de vrije markt

Lemniscaat, Rotterdam, 2010,

319 pp, ISBN 97890 47702573

Een sterk overheersende gedachte in de westerse samenlevingen is dat 'de vrije markt' een soort natuurwet is, die niet door iets of iemand is bedacht, maar die als het ware vanzelf de economische verhoudingen regelt. Het vrijemarktdenken is geen geloof of doctrine, maar een 'gegeven', waar je moeilijk tegen kunt zijn.

Dat die vrije markt ook onaangename ontwikkelingen kan veroorzaken, is in allerlei markten waar te nemen, en niet alleen in de voormalige (semi-)overheidsmarkten zoals zorg, onderwijs, energie, post en openbaar vervoer. De kredietcrisis, die op de vrije financiële markten ontstond, treft inmiddels ons hele bestaan en juist die crisis was voor de filosoof Hans Achterhuis de aanleiding om zich te verdiepen in het neoliberalisme met zijn verleidelijke én verwoestende kanten. De auteur onderzoekt of de vrije markt kan worden gerangschikt onder de utopieën. In een buitengewoon boeiend en leesbaar geschreven boek komt hij overtuigend tot de conclusie dat dit inderdaad het geval is. De vrije markt is een utopie van het zuiverste water, met onder meer Greenspan, Friedman en Hayek als de zeer invloedrijke 'verkondigers' daarvan. Een zoektocht.

Kenmerken van een utopie

Achterhuis start met de analyse van het boek *Atlas Shrugged* van Ayn Rand. Dit boek schetst een kapitalistische samenleving gebaseerd op de vrije markt. Het boek stamt uit 1957, is in Europa nauwelijks bekend, maar in de Verenigde Staten

na de Bijbel in de 20ste eeuw het meest gelezen boek. Een invloedrijk boek, want haar belangrijkste filosofische leerling was Alan Greenspan, tot 2006 president van de American Federal Reserve Bank. De ideeën van Milton Friedman en Friedrich von Hayek, beide belangrijke economen uit Chicago, Nobelprijswinnaars en de aartsvaders van het neoliberalisme, inspireerden Ayn Rand tot haar roman in de vorm van een utopie. En in het Chili van Pinochet brachten de 'Chicago boys' haar utopie in de praktijk.

Een utopie is meer dan gewoon een wensdroom of een ideaal. Een utopie is een complete schets van een maatschappij in al haar facetten. Achterhuis onderzoekt of Atlas Shrugged tot de utopieën kan worden gerekend. Met verwijzing naar zijn eerdere publicaties *De erfenis van de utopie* en *Utopie* vat hij de belangrijkste kenmerken van een utopie samen en constateert hij dat Atlas Shrugged inderdaad een zuivere utopie is: de door haar geschetste maatschappij is maakbaar, het is een alternatief voor de bestaande samenleving en het gaat om een totale verandering. De noodzakelijke arbeid wordt via geld gereguleerd, en omdat er geen uitkeringen bestaan, wordt iedereen vanzelf gedwongen te werken voor zijn bestaan. De onzichtbare hand van de vrije markt (Adam Smith) staat hiervoor garant.

Achterhuis verrast zichzelf

De 'utopie van de begeerte', zoals hij haar boek noemt, was de spannendste utopie die Achterhuis ooit las. Hij verrast als het ware zichzelf met de ontdekking dat hij degenen die het welzijnsbestel en de verzorgingsstaat via de vrije markt wilden hervormen niet

serieus heeft genomen. 'Ik vergiste mij heerlijk', bekent hij. Marcel van Dam, met zijn *Niemandland*, schudde hem wakker. De politieke en sociale verhoudingen worden steeds meer beheerst door de kapitalistische logica van het neoliberalisme. En we 'struikelden' van de ene naar de andere neoliberale maatregel. De PvdA volgde Kok toen deze in 1995 opriep om de ideologische veren af te schudden en een meer 'realistische' kijk op de werkelijkheid aan te nemen. Maar dat zo de ene door de andere ideologie werd vervangen, hadden weinigen door. Ook Achterhuis zelf niet, geeft hij toe.

De zoektocht van Achterhuis

Het boek omvat vier delen. In het eerste deel bespreekt hij het boek van Ayn Rand. Deel II gaat over de geschiedenis van de wijze waarop productie, distributie en consumptie in het verleden waren georganiseerd, tenslotte eindigend in de marktmaatschappij. In deel III, het meest fundamentele deel van het boek, bespreekt de auteur een aantal grote denkers over de vrije markt. Achterhuis begint bij Aristoteles en uiteraard passeren Adam Smith, Karl Marx, Emile Durkheim en John Maynard Keynes de revue. Het vierde deel ten slotte gaat over de realisatie van de utopie van de vrije markt. Friedrich von Hayek, Milton Friedman en het experiment in Chili zijn de opmaat voor kritische hoofdstukken over de niet uitgekomen beloften van de vrije markt en de hebzucht en bonussen die zo kenmerkend zijn voor het huidige bestel en die mede de oorzaak zijn van de huidige kredietcrisis. De conclusie kan er maar één zijn: het neoliberale denken is zijn wortels kwijt.

Neoliberalisme

De belangrijkste kenmerken van het neoliberalisme zijn: een volledig vrije markt voor alle goederen en diensten, geen staatsbemoeienis en dus geen verzorgingsstaat, individualisme als hoogste goed en zo laag mogelijke belastingdruk. De verhouding tussen markt en staat is als de relatie tussen vrijheid en slavernij, aldus Friedman in zijn *Capitalism and freedom*. Alles kan worden verhandeld, ook arbeid, geld en grond, energie en water, terwijl dit in de strikte zin van het woord eerder rechten zijn van mensen dan 'waren'.

De neoliberalen zijn evenwel vergeten dat de oervaders van het liberalisme, door Achterhuis de klassieke liberalen genoemd, wel degelijk een rol zagen voor de staat. Adam Smith bijvoorbeeld noemt als rol voor de overheid: defensie, rechtspraak, publieke diensten (de nutssector) en toezicht op banken. Mensen als Greenspan, Friedman, maar ook ten onzent Bolkestein, Kok en Bos lijken dit vergeten te zijn. En zo kunnen hebzucht en bonussen gedijen, omdat banken en ondernemingen immers geen maatschappelijke verantwoordelijkheid zouden hebben. Achterhuis citeert Friedman: '... de fundamenteën van onze maatschappij worden ondermijnd wanneer managers menen dat zij een andere verantwoordelijkheid hebben dan zoveel mogelijk geld te verdienen voor hun aandeelhouders'. En zo kan het gebeuren dat de bonuspot bij ING weer groeit. In 2009 werd 520 miljoen euro aan bonussen uitgekeerd, terwijl de bank een verlies leed van 935 miljoen. En de ABN AMRO liet al weten niet te verwachten de schuld aan de staat, lees de belastingbetaler, terug te kunnen betalen.

Hoe komt het dat wij niet hebben gezien dat het neoliberalisme een utopie is? Hadden we dat wel, dan waren de uitwassen daarvan wellicht niet zo ver doorgeschoten. Achterhuis ziet vier obstakels die ons verhinderen het neoliberalisme

als utopie te beschouwen: het feit dat we niet door hebben hoe groot de culturele verschillen zijn tussen Europa en de Verenigde Staten, onze beperkte visie op de klassieken, het ongewone van hebzucht en begeerte als deugd en het feit dat vooral kleine landen een open economie hebben en zich wel moeten aanpassen.

Waarom dan toch doorgaan?

Achterhuis is lang niet de eerste die laat zien dat de beloften van de vrije markt niet uitkomen, zeker in de gezondheidszorg niet. Hij vat die beloften samen, zich beroepend op Tonkens (2008): grotere klantvriendelijkheid, hogere efficiency, meer keuzevrijheid, transparanter aanbod en hogere kwaliteit. De oogst van marktwerking is vooral toegenomen bureaucratie, omdat de overheid het 'eigenlijk' toch niet volledig wil overlaten aan de markt. En zoals ook anderen, onder meer in de publicatie *Beroepszeer* (Van den Brink, Jansen & Pessers, 2005) hebben laten zien, is demoralisatie van personeel een essentieel gevolg. 'Wie transparantie wil, oogst formuleren', verzuchtte Paul Frissen in zijn *De staat van verschil* (2007), een onderzoek naar de frictie tussen het liberale streven dat zestien miljoen mensen allemaal anders mogen zijn en de overheid die ons het liefst gelijk behandelt. Deze beide boeken kwamen ik overigens bij Achterhuis niet tegen.

Achterhuis noemt zelf als effecten van het neoliberalisme: verschraving van menselijke relaties, toenemende sociale ongelijkheid, uitsluiting van groepen mensen van de arbeidsmarkt, afbraak van politieke macht en een paradoxale toename van toezicht en controle. Heel wat bronnen, van Marcel van Dam tot de WRR, voert Achterhuis aan om de nadelen van het neoliberalisme te laten zien. En hij vermeldt en passant nog dat de Scandinavische landen met hun hoge belastingen en grote staatsbemoeienis tot de meest concurrerende economieën van de wereld behoren.

Waarom gaan we er dan toch mee door? Achterhuis geeft op die vraag een wat mager antwoord naar mijn smaak. Hij wijst op het sterke 'geloofskarakter' van het neoliberalisme, maar dat verklaart voor mij te weinig waarom we tegen beter weten in doorgaan met het bevorderen van vrijemarktwerking. Het is toch buitengewoon irrationeel om met iets door te gaan terwijl het niet of slecht werkt. De gebroeders Brafman geven in hun *Onderstroom, de onweerstaanbare drang tot irrationeel gedrag* (2010) volgens mij betere antwoorden. Zij noemen onder andere commitment: volhouden is een deugd. Een politicus die van gedachten verandert is een 'draaikont' (voorbeeld is van mij). Attributie is een andere factor die maakt dat we irrationeel handelen en beslissen: afhankelijk van wie iets zegt is het waar of belangrijk. Ook Lamme heeft betere antwoorden op deze vraag, in zijn *De vrije wil bestaat niet* (2010): 'De menselijke geest zoekt regelmaat en orde, ook als die er niet zijn'. Want die wetmatigheden van de economie zijn dat altijd achteraf en zelden een goede basis voor voorspellingen.

En markt én staat

Achterhuis heeft een geweldige hoeveelheid literatuur geraadpleegd voor zijn boek, dus wie ben ik hem te verwijten dat hij literatuur over het hoofd heeft gezien. Toch valt het mij op dat hij een groep auteurs heeft gemist, die alle op verschillende manieren aandacht besteden aan het vraagstuk van de verhoudingen tussen markt en staat. De laatste decennia is de term 'Rijnlands' in zwang geraakt voor het bieden van tegenwicht tegen het Anglo-Amerikaanse neoliberalisme. De eerste die ik mis, is de econoom Wilhelm Röpke die in zijn *Die Lehre von der Wirtschaft* in 1951 op zoek ging naar wat hij de 'derde weg' noemde tussen het liberale marktdenken en de socialistische planeconomie. Hij was de inspirator van Adenauer en Erhard die na de oorlog

voor de wederopbouw van Duitsland moesten zorgen. ‘*Mass und Mitte*’ waren voor Röpke de sleutelwoorden, de menselijke maat. Vrijheid, ordening en gemeenschapszin waren de drie beginselen.

Zo mis ik ook Michel Albert, die in zijn *Capitalism contre Capitalism* in 1991 liet zien hoe na de val van de muur er twee vormen van kapitalisme overbleven: de vrijemarkteconomie van de Verenigde Staten en het Rijnlands/Europese kapitalisme. En hij beschreef waarom het overnemen van het Anglo-Amerikaanse denken tot een teloorgang van de eigenheid van Europa zou leiden.

Deze twee boeken leidden vanaf het begin van deze eeuw tot een groot aantal studies over de neoliberale economie als ‘seculiere godsdienst’, term van Piet Moerman (2008), een notie die ook bij Achterhuis wordt aangetroffen.

Nóch markt, nóch staat

Dit is de titel van de epiloog van Achterhuis. Dat het neoliberalisme bepaald geen natuurwet is, maar een ideologie, een geloof, dat niet gestoeld is op zorgvuldig economisch wetenschappelijk onderzoek, maakt Achterhuis meer dan duidelijk. Van Ayn Rand is hij geschrokken, Marcel van Dam maakte hem wakker en zo ontstond een boeiende zoektocht naar het utopische karakter van het vrijemarktdenken.

Natuurlijk is Achterhuis Achterhuis niet als hij niet met filosofische aanwijzingen zou komen om uit ‘de ellende’ te geraken. Hij geeft de lezer de vier kardinale deugden van Aristoteles mee om markt én staat ondergeschikt te maken aan de burgermaatschappij: wijsheid, moed, zelfbeheersing en maatgevoel en tenslotte rechtvaardigheid. ‘Wij burgers kunnen daarin meer teweege brengen dan we zelf denken’, aldus Achterhuis.

De balans opgemaakt

Ik maak de balans op. Ik las een boeiend boek waarin de auteur tot zijn eigen ver-

rassing ontdekte dat hij de kracht van het neoliberalistische geloof heeft onderschat door het utopische karakter ervan over het hoofd te zien. Het is geen moralistische veroordeling van de hebzucht en de bonuscultuur. Nuchter constateert hij dat die bij onze maatschappij horen, zoals woede en hoogmoed pasten bij de cultuur van de oude Grieken. Hij pleit voor een kapitalisme dat maat houdt. Voor hem dus niet de derde weg van Röpke, noch die van Dahrendorf, die een scherpe scheiding tussen staat en markt voorstond (Broekhuijse, 2007). Achterhuis pleit voor het verdwijnen van het neoliberale vrijemarktdenken via maatschappelijke, politieke, discussie. Niet door regelgeving of gedragscodes, dat levert slechts schijn discussies op over zoiets als de Balkenendenorm, die voor voetballers ook niet geldt. Bovendien brengen de salarissen van voetballers de wereldeconomie niet in gevaar. Pas als overheden voetbalclubs financieel gaan steunen kan een Balkenendenorm in de sector van het betaalde voetbal zinvol zijn. Maar dan nog: de afwezigheid van de discussie over wat moreel aanvaardbaar is, vormt de Achilleshiel van onze samenleving, terwijl we beseffen dat hebzucht niet iets is van bankdirecteuren alleen, maar van ons allen als burgers. Op burgers kan een moreel beroep worden gedaan, niet op organisaties.

Cultureel maatgevoel is waar het om gaat, opdat ‘het goede leven’, bij Aristoteles de opdracht van de economie, kan terugkeren. Iedereen die zich nog wil beroepen op de heilzame werking van de markt om dit te bereiken heeft de schijn meer dan tegen wat mij betreft.

Literatuur

- Achterhuis, H.J. (1998). *De erfenis van de utopie*. Amsterdam: Ambo.
- Achterhuis, H.J. (2004). *Utopie*. Amsterdam: Ambo.
- Albert, M. (1991). *Capitalism contre Capitalism*. Paris: Editions du Soleil

- Brafman, O. & R. Brafman (2010). *Onderstroom. De onweersaanbare drang tot irrationeel gedrag*. Amsterdam: Maving Publishing.
- Brink, G. van den, Th. Jansen & D. Pessers (red.) (2005). *Beroepszeer. Waarom Nederland niet goed werkt*. Amsterdam: Boom uitgeverij.
- Broekhuijse, H. (2007). *Ralf Dahrendorf over neoliberalisme, sociaalliberalisme en sociaaldemocratie*. Budel: Uitgeverij Damon.
- Dam, M. van (2009). *Niemandslân. Biografie van een ideaal*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Frissen, P.H.A. (2007). *De staat van verschil. Een kritiek van de gelijkheid*. Amsterdam: Van Gennep.
- Lamme, V. (2010). *De vrije wil bestaat niet. Over wie er echt de baas is in het brein*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker
- Moerman, P. (2008). *Rijnlanders, durf te denken te twijfelen*. Ede: Rijnland Weblog Groep.
- Rand, Ayn (1957, 1992). *Atlas Shrugged*. New York: Penguin Group.
- Röpke, W. (1951). *Die Lehre von der Wirtschaft*. Berlin: Eugen Rentsch Verlag.
- Tonkens, E. (2008). *Marktwerking in de zorg: duur, bureaucratisch en demotiverend*. In Ankersmit, F. & L. Klinkers. *De tien plagen van de staat*. Amsterdam: Van Gennep.